
dacht aan hun onderlinge netwerken.

Het belang van het thema van deze studie staat buiten kijf. We mogen ons gelukkig prijzen dat hedendaagse geïnteresseerden in het onderwerp de beschikking hebben over een zo helder geschreven studie als deze. Die bevat bovendien instructieve kwantitatieve tabellen en niet eerder bekende details over lokale schoolaangelegenheden. Toch dringt de vraag zich op of dit proefschrift inhoudelijk en op hoofdlijnen werkelijk veel toevoegt aan het exposé van D. Langedijk van een halve eeuw eerder (*De geschiedenis van het protestants-christelijk onderwijs*, Delft 1953). De beperking tot het gereformeerde onderwijs mag uit praktisch oogpunt wenselijk zijn, maar verhindert dat er een antwoord gegeven wordt op enkele voor de hand liggende vragen. De termen 'gereformeerd' en 'protestants-christelijk' komen niet alleen in de titel, maar ook in het boek voortdurend naast elkaar voor. In hoeverre overlappen die termen elkaar? Zolang de gereformeerde zuil nog bezig is zich te vormen, geeft Rosendaal antwoord op die vraag. Zodra de gereformeerde instituties zich gevormd hebben, lijkt de relatie met de buitenwereld niet langer relevant – ondanks het feit dat lokaal onder de gemeenschappelijke noemer 'christelijk onderwijs' toch regelmatig samengewerkt werd met hervormden, baptisten etcetera, en ondanks het feit dat de 'voormannen' frequent in contact stonden met niet-gereformeerde onderwijsexperts als Ph.A. Kohnstamm.

Of de didactische professionalisering zich adequaat laat beschrijven in het gekozen gereformeerde kader, is eveneens kwestieus. Legde de gereformeerde didactiek eenvoudig de kwaliteitscriteria aan die ook elders golden, of was er zelfs op dit vaktechnische terrein sprake van een eigen gereformeerde signatuur? Hing de toenemende professionalisering wellicht ook samen met een voltooide emancipatie? Die vereiste immers dat men voldeed aan het capaciteitsniveau van een elite waar men onlangs zelf deel van was gaan uitmaken. Verdiept inzicht in deze materie valt niet te verwachten wanneer men de blik beperkt tot de gereformeerden. Het heeft er alle schijn van dat de professionalisering samenhangt met een toenemende appreciatie van algemene didactische standaarden, zoals die golden buiten de eigen kring. Dat de 'voormannen' geregeld over de rand van hun volksdeel keken, wordt door Rosendaal met

tal van voorbeelden aangetoond. Maar de impact van die blikverruiming blijft beperkt doordat het beeld van de algemene stand van de didactiek in het betreffende tijdvak zo diffuus blijft. Het thema komt wel aan de orde, maar slechts voor zover het onder de aandacht kwam van de gereformeerden. Een comparatieve opzet, liefst internationaal, zou méér duidelijk kunnen maken over het bijzondere van de gereformeerde scholen in Nederland: over hetgeen waarin die scholen verschilden van het onderwijs van bijvoorbeeld katholieken en joden, maar ook over hetgeen met anderen werd gedeeld. Het vakdidactische aspect zou gebaat zijn bij een bredere context van pedagogische inzichten en daarop gebaseerde aansturing door de staat. Rosendaal heeft een deskundig en goed leesbaar boek afgeleverd, maar lijkt zich in de genoemde opzichten iets te veel beperkingen opgelegd te hebben.

¶ M. te Velde en H. Werkman red., *Vrijgemaakte vreemdelingen. Visies uit de vroege jaren van het gereformeerd-vrijgemaakte leven (1944-1960) op kerk, staat, maatschappij, cultuur, gezin* TU-bezinningsreeks nr. 6 Barneveld, Vuurbaak 2007, 210 pag. ISBN 978 90 5560 351 0, prijs € 17,90.
¶ Ewout Klei

Enkele studenten van de Theologische Universiteit Kampen (Broederweg) en een student uit Groningen presenteerden op een studiedag op 17 maart 2005 de resultaten van hun doctoraalscripties over het vrijgemaakte verleden. Zeven coreferenten gingen met deze jonge afgestudeerden in gesprek. In de bundel *Vrijgemaakte vreemdelingen* zijn de referaten en co-referaten die op de studiedag gehouden werden opgenomen, op één uitzondering na. De scriptie van R. Barkema over de vrijgemaakte beoordeling van de theologie van Karl Barth door C. Trimp wordt in boekvorm in de *AD Chartas*-reeks gepubliceerd. De bundel *Vrijgemaakte vreemdelingen* eindigt met een uitgebreide nabeschuiving van kerkhistoricus M. te Velde. Het is een boeiende bundel geworden die vooral in het teken staat van de wetenschappelijke bestudering van deze periode van de vrijgemaakte kerkgeschiedenis, en in pas in tweede instantie van de herdenking.

In de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), die